

*Айталиева Т.К.***«МАНАС» ЭПОСУНУН ЖУСУП МАМАЙГА ТААНДЫК
ВАРИАНТЫ ЖАНА КЫРГЫЗ ТАРЫХЫ***Айталиева Т.К.***ЭПОС «МАНАС» ПО ВАРИАНТУ ЖУСУП МАМАЯ
И ИСТОРИЯ КЫРГЫЗОВ***T.K. Aytaliev***THE EPOS «MANAS» BY OPTION JUSUP MAMAY AND
THE HISTORY OF THE KYRGYZ PEOPLE**

УДК: 801.8/321

Кыргыз элинин улуу эпосу «Манас» кылымдардан кылымдарга манасчылардын айтуусунда сакталып келе жатат. Манасчы жоокерчилик заманда эл элдигин сактап калуу үчүн көз карандысыздык, эркиндик, баскынчы душмандарга каршы бирдиктүү күрөш жүргүзүүнү көздөгөн мүдөөнү даңазалап ырга кошуп ырдаган. «Манас» эпосун кыргыз турмушунун энциклопедиясы» - деп бекер жеринен окумуштуулар белгилешкен эмес. Кыргыздардын башынан өткөргөн тарыхы жана тарыхындагы урунттуу окуялар, кыргыздардын дүйнө таанымы жана көз караштары дагы ушул сыяктуу көрүнүштөрү улуу эпосубузда кеңири чагылдырылат. «Манас» эпосунун жаралышы доору тууралуу манасчылардын варианттарында ар түрдүүчө пикирлер бар. Окумуштуулар «Манас» эпосунун варианттарында айтылган көз караштарга да пикирлерин билдиришкен. Эпостун сюжети боюнча талдоо жүргүзүүдө анын тарых менен байланыштуулугуна көңүл буруп изилдөө өтө баалуу материалдардан болуп саналат.

Негизги сөздөр: тарых, каганат, кара кытай, санжыра, тарыхый жазма булактар, көз караш, хун, Модэ Шаньюй, Амир Темир.

Великий эпос «Манас», великого кыргызского народа, передаваясь из уста в уста в сказаниях манасчи, сохраняется испокон веков. Манасчи сказитель, в эпоху воинствующих завоевателей, для сохранения государственности, свободы, не зависимости, чтобы противостоять завоевателям единым духом, и восхваляя этот цель-движение воспевали в своих песнях – стихах. Вед не даром отмечают ученые-исследователи эпоса Манас – как энциклопедией жизни кыргызского народа. История кыргызского народа, значимые исторические события, мировоззрение кыргызского народа и мировосприятие и т.д. широко освещаются в великом нашем эпосе. Об эпохе возрождения эпоса «Манас» в вариантах манасчи-сказителей есть очень разное множество мнений. Ученые-исследователи дали анализ и по вариантам разных сказителей. При анализе и исследовании по

сюжету эпоса, надо будет обратить внимание на его историчность и связь с историей. Пожалуй это будет очень приоритетным материалом.

Ключевые слова: история, каганат, кидани, родословное, исторические письменные источники, взгляд, хун, Модэ Шаньюй, Амир Темир.

The great epic of Kyrgyz people «Manas» was preserved for centuries through the tales of manaschi who used to transmit it from mouth to mouth. The narrator of Manas, in the era of militant conquerors who tried to preserve statehood, freedom and independence, in order to resist the conquerors with a single spirit, used to sang their songs and poems. The scholars of the epic Manas are not for nothing noted that it serves as an encyclopedia of the life of the Kyrgyz people. The history of the Kyrgyz people, significant historical phenomena, the worldview of the Kyrgyz people world outlook etc. is widely covered in our great epic. On the epoch of the revival of the epic «Manas» in the versions of the manaschy, there are very different sets of opinions. Scientists gave analyzes, and on the option of different storytellers. While analyzing and researching the plot of the epic, it will be necessary to pay attention to its historicity, and its connection with history. Perhaps this may become a very priority material.

Key words: history, kaganat, kidans, pedigree, historical written sources, opinion, Hun, Mode Shanuy, Amir Temir.

Улуу “Манас” эпосун кыргыз тарыхы менен байланыштырып изилдеген окумуштуулар арбын. Алардын айрымдары «Манас» эпосу Эне-Сай кыргыз каганаты учурунда жаралган десе, айрымдары биздин заманга чейинки мезгилде жаралган деп далилдегилери келет. Ушул багыттагы изилдөөлөрдүн айрымдарында эпос IX-XI кылымдардагы кыргыздардын кара кытайлар менен согушу мезгилине таандык деп белгилешет, дагы биринде эпос ойрот-калмак доорунда, тактап айтканда XV-XVIII кылымда пайда болгон

деп далилдешет. Кытайлык профессор, манас изилдөөчү Макелек Өмүрбайдын «Манас» эпосундагы тарыхка баш бакканда» аттуу макаласында кытайдагы кыргыз манасчысы Жусуп Мамайдын варианты боюнча изилдөө жүргүзгөн. Манас изилдөөчү: «Тарыхый эпос тарыхтын төгүлбөй, чачылбай айтылган түрү эмес, арийне, тарыхтын нугунан тайып, жөн эле жамактай салган апыртма да эмес. Ошол сыңарындай, «Манас» эпосу бүткүл эле кыргыздын укум-тукумун сүрө келген санжырасы, же кыргыз тарыхын ошол боюнча эпоско көчүрүп коюп айта жүргөн тарыхтын нукура өзү да эмес, кадыресе, «Манас» кыргыз тарыхынан оолак кеткен, ойдон чыгарылган адабий туунду да эмес. Эпосту түшүнө билсек, тааный алсак, анын ичинде айтылган тарыхтын кебек, алтынын сүзүп алуунун өңүтүнө түшсөк, албетте, тарыхыбызга аралжы болорлуу материалга ээ болорубузга көз жетет» - дейт Макелек Өмүрбай өзүнүн бул изилдөөсүндө негизинен 3 багытта изилдеген. Макаладан өтө көп баалуу маалыматтарды алууга болот. Манас баатыр тууралуу изилдөөчүнүн пикирине токтолсок, тарыхый жазма даректерде Манас сындуу адам жөнүндө жазылган маалыматтар кездешпей турганын, бирок Шинжаңда Манас шаарчасы (Манас ооданы), Манас дарыясы, Индияда Манас дарыясы, Талас өрөөнүндө Манастын күмбөзү бар экендигин, Ж.Мамайдын вариантында Манастын сөөгүн Каныкей Эчкиликтин тоосундагы кара суунун астын ойдуруп койгонун, күмбөзгө аялдын сөөгү коюлганы айтыларына токтолуп, «Манас» эпосундагы каармандардын ысымдары боюнча изилдөө жүргүзүү баалуу экенин белгилейт. Манастануучу А.М. Эшиев «Жусуп Мамайдын вариантында Манастын ата-тек санжырасы, кырк уруу кыргыздын жашаган аймагы, Ороздудан кийинки Чыңгышкан, Алоокенин зордук-зомбулугу, куугунтугу, кытай-калмактын согуштук-саясий, территориялык гегемондуулугу, кыргыз этникалык бирдиктеринин моралдык-психологиялык абалы бир топ башкача айтылат» - деген пикири изилдөө ишинде жардамын тийгизет [1].

Кыргыздар жөнүндө кытай жазма эстеликтеринде кездешкен маалыматтар жөнүндө кеңири изилдөө жүргүзүү кытайда жашаган кыргыздар

үчүн жеңилээрэк болсо керек, ошондуктан Кытайда жашаган манас изилдөөчүлөр келечекте биз биле элек жаңы маалыматтарды изилдеп табышат деген ойдобуз.

Адабиятчы, манастануучу Орозбек Айтымбетовдун изилдөөлөрүнө көбүрөөк токтолдум. О.Айтымбетовдун «Улуу батыр баяны» аттуу эмгеги бар [2]. Аты аталган эмгекти окуп чыккандан кийин «Манас» эпосу боюнча жаңыча ойлор пайда болот. Эмгектин ичинде эмнелер камтылгандыгы тууралуу көпчүлүк окурмандар тааныш эмес. Ошондуктан бул эмгектеги баалуу материалдарды талдап, башка «Манас» эпосун изилдөөчүлөрдүн эмгектери менен салыштырып көрүүнү туура таптым. Орозбек Айтымбетов «Манас» эпосунун жаралыш доору жөнүндөгү жогорудагы көз караштарды талдап, ал көз караштарды далилдөөлөрү өтө тайкы, негизсиз деп тапкан. Ар кандай доорлордо кыргыз элинин башынан өткөн урунттуу окуялар болгон. Мына ошол окуяларды «Манас» эпосу менен байланыштырган окумуштуулардын ар түрдүү көз караштары бар. Ал көз караштар боюнча түрдүүчө пикирлер айтылып, бири-бирине тап-такыр карманча каршы турган ойлорду айткан. Окумуштуу А.Н. Бернштамдын пикири боюнча «Манас» эпосунун жаралыш доору IX-X кылымдарга таандык [3]. Окумуштуунун изилдөөсү боюнча 820-840-жылдардын аралыгында уйгурлар менен кыргыздардын ортосунда 20 жылга, узак убакытка созулган согуш болгон. Кыргыздардын кол башчысы Яглакар кан аттуу адам болгон. Яглакар кан башында турган кыргыздардын жеңишке жетишүүсүнө уйгур конфедерациясынын өкүлү Күлү-Бага жардам берет. Күлү-Баганын жасаган иш-аракеттери «Манас» эпосундагы Алмамбеттин иш-аракеттери менен окшош. Күлү-Бага уйгурлардын башка конфедерацияларынын башчылары менен ыркы келишпей ошонун натыйжасында кыргыздар тарапка өтүп, уйгурлардын сырларын ачып берип койгон. «Манас» эпосунда Алмамбет өзүнүн адилет жүргүзүп жаткан иштери үчүн башка хандыктарды ээлеп турган туугандарынан куугунтук көрүп, жанын аман алып калуу үчүн, аргасыз өзүнүн жерин таштап, казактарга, андан кийин кыргыздарга келүүгө мажбур болгон. Өзүнүн жеринде куугунтукка алынып,

душмандашкан эл тарабына өтүп, алар үчүн кызмат кылуу чынында өтө опурталдуу, өтө кыйын тагдыр. Ал адам өз эли үчүн чыккынчы эсептелип калат. Эгерде жерин таштап кыргыздар тарапка өтүп кетпегенде, Алмамбеттин тагдыры коркунучта калмак. О.Айтымбетов «Манас» эпосунун жаралуу доорун биздин заманга чейинки мезгилге таандык дейт да, аны далилдөө үчүн мисалдарды келтирет. Хун аттуу элдин тарыхта даңазалуу эл болгондугу жөнүндө маалыматтар бар. Мына ошол хун деген сөз оң деген сөздөн келип чыккан. Кыргыздар оң канат, сол канат деп эки топко бөлүнөт. Мына ошол оң канаттын оң деген сөзү «оң, уң» деп өзгөрүп отуруп, хун деген сөзгө өтүп кеткен деп далилдөөгө аракет кылган. Хун деген сөз кытай тилинде «каардуу кулдар» (злой невольник) деген түшүнүктү туюнтат. Душмандарын эч бир эл жакшы сөз менен атаган эмес. Кытайлар да өздөрүнүн Азиядагы эң башкы душмандарын «каардуу кулдар» деп аташкан. «Кул» дагы башка сөздөр менен кемсинтүү «Манас» эпосунда арбын учурайт. «Дунху (ман-кул) тайпасы Маотунь Шаньюйдун заманынан (б.з.ч. 207-жыл) тартып 250 жыл бою Хунндарга кул болуп келген. Алар байыркы Түрктөрдү (оңдорду) ошол себептен Хун деп атаган. Хун деген сөз алардын тилинде Улуу деген түшүнүктү билдирет. Хунндар (Байыркы Түрктөр) жөнүндөгү алгачкы кабарлар кытайларга так ошол дунху тайпалары аркылуу да өтүшү мүмкүн. «Окумуштуу Абель Ремюз: «Хун деген сөз түрктөрдүн өз сөзү» деп жазган экен. О.Айтымбетов мындан төмөнкүдөй жыйынтык чыгарат: «Хун деген сөз Түрктөрдүн өз сөзү болгондо, ал кытай тилине дунху тайпасы аркылуу өткөн өзүбүздүн Оң (Уң) деген төл сөзүбүз» [4]. «Мажму атуттаворих» аттуу эмгекте «Манас» идеологиялык куралга айлангандыгы жөнүндө манастануучу Э.Абдылдаев өзүнүн эмгектеринде жазган, окумуштуунун пикири боюнча аталган эмгекти авторлор Аксылык Сайф ад-дин жана анын уулу Нооруз Мухаммед ойрот калмактары XV кылымдын экинчи жарымында Орто Азияга басып кирген кезинде аларга каршы бирдиктүү күрөш жүргүзүүнүн ошол учурда кыргыздардын белгилүү чыгармасы болгон «Манас» эпосунун окуяларын идеологиялык курал катары пайдалангылары

келген [5]. «Эпостун бардык варианттарында эпикалык душман-кытай (Бээжин). Биз Азия тарыхын изилдегенде, ири алды менен ошол кытай тарыхын, анын бүгүнкүсүн жана өткөндөгүсүн абдан жакшы билишибиз керек. Антмейин, «Манас» бизге өз купуясын эч качан ачпайт» - дейт О.Айтымбетов. Ал «Манастын» пайда болуу доорун аныктоодо «Чоң казат» эпизодуна өзгөчө көңүл буруу керек экендигин айтат да, Азия тарыхын изилдеп көрүп «Чоң казаттын» качан болгондугун аныктоого аракет кылган. «Манас» эпосу кыргыз каганаты мезгилинде да, Түрк доорунда да пайда болгон эмес, анын жаралуу доору эзелки хун доору менен байланышат. Байыркы кытай санжыралары жөнүндө белгилүү синологдор Н.В. Кюнер, Н.Я. Бичуриндер жазышкан. Бул эмгектердин ичинен өзгөчө токтолгону Н.Я. Бичуриндин эмгеги болгон. Ал эми Н.В. Кюнердин эмгеги жогорудагы эмгекти толуктап турарын белгилейт. Хундар жөнүндөгү алгачкы кабарлар б.з.ч. II кылымда жашаган Сыма Сяндын «Тарыхый жазмаларында» б.з.ч. I-кылымында жашаган Баньгунун «Чоң Хань династиясынын тарыхы» аттуу жазмаларында кеңири айтылат. Хундардын адегендеги мекени азыркы чыгыш Монголия болгон экен. Хундар жөнүндө кандай маалыматтар бар? Н.Я. Бичуриндин эмгегинде мындайча жазылган экен. «Ушул кезде Сюй И. пристав Чень Ля... Батыш край (Сзиньзян) бунтка өтө жакын калды, а хунндар чоң казатка (чабуулга) даярданып атканын көрүштү да сактанып калышты. Кытай кызматчылары, аскер башчылары, княздары өз ара кеңешишип, мындай чечимге келишет, Батыш крайдын ээлиги көтөрүлүш чыгарганы турат. Хунндар чоң казат кылууга даярданып атышат жана бизди сөзсүз өлүм күтүп турат, андан көрө приставды өлтүрүп, аскерлери биз менен хунндарга багынып бергенибиз жакшы деп бүтүм чыгарышат. Хунндар Кытайдын түндүк жактарына чоң казат кылды... Ошентип Кытай өзүнүн 50 ээлигинен ажырады. Мына бул - Чоң Казат!.. Чоң казат жөнүндөгү байыркы кытай санжырасындагы куну чексиз кабарлар! Ушул эле жерде «Асман менен жерден бүткөн, Күн менен Айдын тиреги Хунндардын Улуу Шаньюйу» деп башталат. Бул сөздөр менен өтө окшош саптар «Манас» эпосунда бар экени бар-

дыгына маалым. Асман менен жериндин, тирөө-сүнөн бүткөндөй, айың менен күнүндүн, бир өзүнөн бүткөндөй! Ошол мезгилде хун аймагынын жол башчылары өздөрүнүн жоготкон укуктарын куралдуу күч менен кайтарып алууну ойлонот да, 304-жылы жалпы жыйында Лю-Юаньхай ошол эле жылы өзүн Ван деген титул менен мамлекет башчысы деп жарыялады жана өз династиясына хан деген атак берди да, Кытайга каршы согуш баштады... Кийинки жылы өз борборун Тхин-ля-фуга көчүрдү да, өзүн император деп жарыялады. «Манас» эпосунда:

Найзанын учун кан кылдык,
Асман, жерди чаң кылдык,
Аралап жүрүп кытайды,
Кырып-жоюп дал кылдык.
Алтын такка мингизип,
Айкөл Манас баатырды,
Чет Бээжинге кан кылдык [6].

Чет Бээжин б.з.ч. доордо Түндүк Кытайды, Түп Бээжин деген Түштүк Кытайды билдирген. Бээжин деген шаардын аты Пинчен (Пхинчен болуп жазылат, Пинчен болуп окулат) деген байыркы кытай шаарынын атынан келип чыккан экен. О.Айтымбетовдун изилдөөсүндө дунху аттуу элдин күчтүү эл болгондугу тууралуу айтылып, Манас бийликке келгенде үстөмдүк кылышып андан аргымагын, аялын, жерин суратат. Аргымагын, аялын берет, жерин суратканда аларды күчтүү аскерин топтоп барып жеңип алат.

Ал эми окумуштуу М.Мамыровдун изилдөөсүндө Модэ Шаньюй жөнүндө тарыхта мындай мааламат кездешет [7]. Б.з.ч. III-IV кылымдарда күчтөнгөн гундардын Модэси гегунь элин чаап өзүнө караткан деп айтылат. Ошол Модэ «Манас» эпосундагы Молто хан болушу мүмкүн. С.Каралаевдин вариантында «Кыргыздарды Алооке Молтонун чабышы» деген эпизод менен «Манас» эпосу башталат. Эгерде ушундай болсо анда гундар (оң канат же түрктөр) кыргыздар кыргыздарды чапканбы? Тарыхта аты даңазага айланган гундардын кол башчысы Модэ Шаньюй өз заманындагы өтө каардуу кол башчы болгон. Ал өзүнүн аскерлерин өтө каардуу тартип менен тарбиялаган, алардын жүрөктөрүнүн үшүн алып, айтканын кыңк этпей аткарууга көндүр-

гөн. Алар менен коңшу жашаган дунху тайпалары (манкулдар) элинин падышасы Модэ Шаньюйга элчилерин жөнөтүп, андан аргымак атын, аялын, андан кийин жер сурашкан. Модэ аларга күлүк аргымагын, сулуу аялын берген, ал эми жер сураганда аларга жер бербей тургандыгын билдирип согуш ачкан. Ал заманда Модэ Шаньюйдун каарынан Кытай империясынын да үрөйү учуп корккон, аны менен жакшы мамиледе болуу үчүн император өзүнүн жогорку даражалуу төрөсүнүн кызын «ханыша» деген ат менен аялдыкка берет. Жыл сайын ар түрдүү баалуу жибек кездемелерден, күрүч ж.б. нерселерди салык катары төлөп турууну да өз моюнуна алышкан. Жогорудагы көз караштарды талдаганда, Модэ Шаньюй Манастын прототибиби же Молто хандыкыбы? - деген суроо пайда болот [8].

Манасчылардын айрымдары Манас баатыр качан туулгандыгы тууралуу өз варианттарында токтолгон учурлары кездешет. Элдин арасында семетейчи катары таанылган Ж.Кожеков «Манас» эпосунан үзүндүлөрдү аткарган. «Семетей» бөлүгүн толук аткарган. Ж.Кожековдон жазылып алынган «Манастын санжырасында» «Амир Темир Самаркандда калмак аялы менен жашап туруп, дүйнөдөн кайтат. Ал дүйнөдөн өткөндөн кийин калмак-кытайлар Амир Темир кыздын калыңына берген жерлерге келип мусулмандарга зордук-зомбулук көрсөткөнү жөнүндө айтылат. Ошондо корккон мусулмандар тоо-тоолорго качышып, ойду бүт кытайлар ээлеп калышат. Ж.Кожековдо «Манастын санжырасын» [9] сүрөттөөдө андан ары мусулман дининин өзгөчө таасири болгондунун байкайбыз. Ошол учурда Айкожо, Акэшен, Кызыл эшен деген касиеттүү олуя адамдар жашаптыр. Алар кор болгон элди коргой турган адам чыгабы деп кудайга мунажат кылып жатканда аларга он жети жаштагы Манастын элеси көрүнөт. Алар элеси көрүнгөн баатырды эл арасынан издешет.

Ар бир эл башына кыйынчылык түшкөндө андан алып чыгып кеткен эр-азаматтардын болушун тилек кылышкандыгы бизге тарыхтан белгилүү. Алсак, жогоруда сөз кылган Амир Темир жөнүндө тарыхта: «Моголдордун тез-тез кол салууларынын жана элдик кыймылдардын шартында Мавреннахр феодалдары жана көпөстөрү жоортулдардын мизин кайрата турган жана эл

массасын ооздуктай ала турган күчтүү инсанды издешкен. Алар издеген андай адам Эмир Тимур (1336-1405-жж.) болуп чыкты» деп берилген. Ошондой эле Манасты да элдин арасынан издөө иши элдин калмак-кытайлардын зордук-зомбулугуна каршы аракетинен улам болгон. Ж.Кожековдо Манастын Амир Темирден кийин чыкканы айтылып жатат. Амир Темир XIV-XV кылымдарда жашап өтсө, Манастын качан жашап өткөнү белгилүү болот эле. Бирок Манастын чыныгы турмушта жашаганбы, же болбосо прототиби барбы деген суроолорго жооп издеген окумуштуулардын саны арбын. Алардын ар бири өз изилдөөлөрүн илимий негизде далилдешүүдө. Ал эми бул вариантта Манасты Амир Темирден кийин чыккан деген түшүнүк илимий чындыкка туура келбесе да, элдин башына кыйынчылык түшкөндө, аларды эркиндикке чыгарып, коргоочу элдик баатыр ар замандарда керек экендигинин ачык – далили болот десек жаңылышпайбыз.

Жыйынтыктап айтканда, «Манас» эпосунун жаралыш доору тууралуу окумуштуулар чөйрөсүндө түрдүү көз караштар бар. Бул макалада бардык көз караштарга токтолууга мүмкүн болбогондуктан, ушул маселенин айланасында көп

изилдөө жүргүзүү керек деген тыянакка келдим.

Адабияттар:

1. Эшиев А.М. Жусуп Мамайдын вариантынын өзгөчөлүгү. / Республикалык илимий-теориялык журнал «Известия вузов Кыргызстана», №1. - Бишкек, 2017. - 77-б.
2. Айтымбетов О. Улуу батыр баяны. - Бишкек, 1990.
3. Бернштам А.Н. Эпоха возникновения киргизского эпоса “Манас”. В книге: Энциклопедический феномен эпоса “Манас”. - Бишкек, 1995.
4. Айтымбетов О. Улуу баатыр баяны. Ала-Тоо журналы. - Бишкек, 1990.
5. Абдылдаев Э. “Манас” эпосунун историзми. - Фрунзе, 1987.
6. Каралаев С. Манас. - Бишкек, 2017.
7. Мамыров М. «Манас» эпосунун историзминин башаттары. Жыйнакта: «Манас» эпосун комплекстүү изилдөөнүн маселелери. - Бишкек, 1990.
8. Айтымбетов О. Улуу баатыр баяны. “Ала-Тоо” журналы. - Бишкек, 1990.
9. Кожеков Ж. Манастын санжырасы. Инв. 36.
10. «Манас» эпосу жөнүндө (Кытайлык манас изилдөөчүлөрдүн макалаларынын жыйнагы). - Бишкек, 1994.
11. Айтиалиева Т.К. Залкар манасчы Ж.Мамайдын вариантындагы көркөм сөз каражаттары. / Республикалык илимий-теориялык журнал «Известия вузов Кыргызстана», №1. - Бишкек, 2016.

Рецензент: д.филол.н., профессор Байгазиев С.О.